

AKADÉMIA KLASICKEJ EKONÓMIE 2014

Kapitalizmus a demokracia

Úvod

Kapitalizmus a demokracia predstavujú z hľadiska histórie ľudstva najúspešnejšie systémy ekonomickej a politickej organizácie spoločnosti. Udalosti z rokov 1989 a 1990, kedy sa ako domček z karát zrútil komunistický režim v krajinách strednej a východnej Európy a v Sovietskom zväze, túto tézu potvrdili. Túžba po ekonomickej a politickej slobode dokázala zmobilizovať masy ľudí, ktorí nesúhlasili s centrálnym riadením politiky a ekonomiky štátu. V dôsledku týchto skutočností americký filozof Francis Fukuyama vyhlásil, že liberálna demokracia opierajúca sa o trhové hospodárstvo je konečnou formou ľudskej vlády a predstavuje „koniec dejín.“

Vývoj po roku 1989 a súčasná situácia nám však dávajú dôvody spochybňovať toto vyhlásenie. V diskusiách o kapitalizme a demokracii sa vyskytujú názory, že oba systémy sa nachádzajú v kríze. Kapitalizmu sa vyčíta, že spôsobuje veľkú sociálnu nerovnosť, plodí chudobu a tým ohrozuje stabilitu demokracie. Kapitalistická ekonomika ďalej podľa kritikov posilňuje silu a vplyv nadnárodných korporácií, ktoré svoje záujmy presadzujú prostredníctvom spriaznenej politickej elity. Tú si na svoju stranu získavajú korupciou, klientelizmom alebo financovaním volebných kampaní. Práve takéto zvyšujúce sa prepojenie ekonomickej a politickej moci sa označuje za jeden z hlavných problémov súčasnej demokracie. Jej známou a tradičnou kritikou je to, že vynáša k moci politikov, ktorí si voličov získavajú populistickou rétorikou alebo príslubmi istôt. Takto demokraticky zvolení politici majú potom tendenciu prijímať objektívne zlé a kontraproduktívne verejné politiky len preto, aby si nepohnevali svoj elektorát a neznížili svoju šancu na znovuzvolenie. Pohľad do histórie by nám ponúkol niekoľko príkladov, kedy výsledok demokratických volieb priviedol k moci politické skupiny odmietajúce alebo spochybňujúce princípy demokracie a kapitalistickej ekonomiky.

Je teda zrejmé, že tak ako kapitalizmus môže ohrozovať demokraciu, tak i demokracia môže predstavovať nebezpečenstvo pre kapitalizmus. Preto je zaujímavé uvažovať nad tým, či a ako môžu tieto systémy fungovať spoločne vedľa seba. V predloženej eseji najprv ponúkne náhľad na vzájomný vzťah kapitalizmu a demokracie. Ďalej uvedieme to, ako sa tieto systémy môžu navzájom ohrozovať, aké sú ich alternatívy a na záver sa pokúsime odpovedať na otázku, či je možné spraviť niečo preto, aby fungovali lepšie.

Vzťah kapitalizmu a demokracie

„Demokracia a trhový kapitalizmus sú ako dvaja ľudia žijúci v búrlivom manželstve, ktoré je otriasané neustálymi konfliktami, ale napriek tomu pretrváva, pretože ani jeden z partnerov sa nechce od toho druhého odlúčiť.“¹

Robert Dahl

Slová tohto amerického politológa naznačujú, že určité spojenie medzi kapitalizmom a demokraciou existuje. Kapitalizmus je najčastejšie charakterizovaný ako ekonomický systém založený na súkromnom vlastníctve výrobných prostriedkov, v ktorom súkromní podnikatelia vyrábajú za účelom dosiahnutia zisku. Jeho základnou vlastnosťou je okrem súkromného vlastníctva aj voľný trh, ktorého subjekty prijímajú ekonomické rozhodnutia slobodne, bez nutnosti použitia metód donútenia. Kapitalizmus sa preto zvykne nahradzovať pojmom trhovú ekonomiku. Čo sa týka demokracie, tá sa zvykne definovať ako vláda väčšiny. V tomto texte budeme pod pojmom demokracia rozumieť modernú liberálnu demokraciu založenú na zastupiteľskom princípe, v ktorej sa politická reprezentácia vytvára na základe pravidelných a slobodných volieb.

Teóriu vzťahu medzi kapitalizmom a spoločnosťou v modernom svete sformuloval na základe empirického poznania americký sociológ Peter Berger. Podľa neho možno empirické závislosti v podmienkach súčasného sveta zhrnúť takto: *„Všetky demokracie sú kapitalistické, žiadna demokracia nie je socialistická, mnohé kapitalistické spoločnosti nie sú demokratické.“²*

Vzťah medzi kapitalizmom a demokraciou je teda asymetrický. Zatiaľ čo sa kapitalizmus ukazuje ako predpoklad demokracie, opačne to neplatí. Berger ďalej uvádza, že celá história kapitalizmu na Západe a vo východnej Ázii poskytuje niekoľko príkladov toho, že je celkom možné, aby sa kapitalizmus rozvinul i v nedemokratickom režime. Potvrďuje to napríklad ekonomický vývoj Španielska v období Francovho režimu alebo Chile za vlády Pinocheta.³

Aj v súčasnosti môžeme vidieť na príklade Číny alebo niektorých východoázijských krajín, že kapitalizmus môže sám úspešne fungovať bez demokracie v podmienkach autoritatívneho režimu. Dôležitým empirickým zistením je však skutočnosť, že kapitalizmus svojim vplyvom uvoľňuje demokratizačné sily. Americký filozof a teológ Michael Novak tvrdí, že pre

¹ DAHL, R.: O demokracii. Portál, Praha 2001, s. 149.

² BERGER, P.: Kapitalistická revolúcia. Archa, Bratislava 1993, s. 102.

³ Tamtiež, s. 25 - 26.

dlhodobú existenciu kapitalizmu je demokracia nutná a kapitalizmus a demokracia musia ísť spoločne. Preto používa pojem demokratický kapitalizmus. Podľa neho sa s pokračujúcim ekonomickým rozvojom vo svete bude tlak na demokratizáciu zvyšovať. Stalo sa to v Grécku, Španielsku, Portugalsku, na Filipínach, v Južnej Kórei, Chile a ďalších iných krajinách.⁴

Jedným z Bergerových zistení je, že kapitalizmus je nevyhnutnou, ale nie dostačujúcou podmienkou demokracie.⁵ Fakt, že žiadna demokracia nie je socialistická poukazuje na to, že absencia slobodnej trhovej ekonomiky nie je kompatibilná s existenciou politických práv a slobôd. Deštruktívne vplyvy socializmu na demokraciu veľmi jasne popísal rakúsky ekonóm Friedrich A. Hayek. Hlavnou myšlienkou jeho najznámejšej knihy Cesta do nevoľníctva je téza, že opustenie slobody v ekonomických záležitostiach znamená tiež opustenie osobnej a politickej slobody.⁶ Motívom napísania tejto knihy bola najmä popularita socialistických strán v prvej polovici 20. storočia. Hayek v nej okrem iného dokázal predpovedať ničivý vplyv socializmu na morálku spoločnosti. Stalinistické čistky v Sovietskom zväze a politické procesy v ďalších štátoch Východného bloku to potvrdili. Podľa Novaka v morálne kultúrnej sfére ešte žiadny plne socialistický štát nepreukázal, že je schopný tolerovať širokú opozíciu, ľudskú slobodu a ľudské práva, ktoré sú v štátoch demokratického kapitalizmu zaručené.⁷

Nutnosť kapitalizmu v demokracii je teda zrejmá. V nasledujúcej kapitole však predstavíme názory, ktoré sú voči kapitalizmu kritické a ktoré mu prisudzujú skôr negatívny vplyv na fungovanie demokracie.

Ohrozenie demokracie kapitalizmom

„Na celom svete rastú obavy, či budú vlády lojálne so svojimi občanmi, alebo s cieľmi, ktoré sledujú nadnárodné korporácie. Obavy, že sa kyvadlo kapitalizmu vychýlilo príliš ďaleko. Že nás láska k voľnému trhu natolko zaslepila, že sme nevideli nemilosrdnú pravdu. Že príliš mnoho ľudí prehráva a že nie je isté či štát skutočne háji naše záujmy. Že cena, ktorú platíme za zrýchlený hospodársky rast je príliš vysoká. Ľudia sa obávajú, že silný hlas biznisu prehlúši hlasy iných záujmových skupín.“⁸

Noreena Hertzová

⁴ NOVAK, M.: Filosofie svobody. Vyšehrad, Praha 1998, s. 157.

⁵ BERGER, P.: Kapitalistická revoluce, s. 234.

⁶ HAYEK, F. A.: Cesta do nevoľníctva. Nadácia F. A. Hayeka, Bratislava 2001, s. 31.

⁷ NOVAK, M.: Duch demokratického kapitalizmu. Občanský institut, Praha 1992, s. 179.

⁸ HERTZOVÁ, N.: Plíživý převrat. Globální kapitalismus a smrt demokracie. Nakladatelství Dokořán, Praha 2003, s. 12.

Kapitalizmus má v sebe zakódované tendencie, ktoré ohrozujú demokraciu. Tvrdí to český politológ Jiří Pehe. Trh je podľa neho náchylný kolonizovať verejný priestor, a to tak, že privatizuje verejné statky a vytláča verejnosť z verejného priestoru. Okrem toho má takisto sklón podmaňovať si demokratickú politiku, pretože politici sa v súčasnosti neobídu bez veľkých peňazí, čoho dôsledkom sú také javy ako korupcia a klientelizmus.⁹ To má za následok nielen negatívne vnímanie kapitalizmu, ale aj samotnej demokracie.

Slovinský marxista Slavoj Žižek, označovaný za najnebezpečnejšieho filozofa Západu, je známy svojím pesimizmom voči globálnemu kapitalizmu. Ten podľa neho produkuje niekoľko problémov a paradoxov, ktorými sú napríklad bezprostredná hrozba ekologickej katastrofy, nezlučiteľnosť koncepcie súkromného vlastníctva s pojmom tzv. intelektuálneho vlastníctva, etické problémy súvisiace s technologickým pokrokom a hrozba vzniku nových get.¹⁰ Kapitalizmu predpovedá zánik a jeho nahradenie komunizmom. Až dosiaľ sa podľa Žižeka zdalo, že kapitalizmus je neoddeliteľne zviazaný s demokraciou – čas od času sa demokracia zvrhla v diktatúru, ale po jednom alebo dvoch desaťročiach sa opätovne presadila. Poukázaním na príklad dnešnej Číny však upozorňuje, že variant autoritárskeho kapitalizmu môže byť predzvesťou našej budúcnosti. Globálny kapitalizmus podľa neho nenávratne pohltil a kolonizoval demokraciu, ktorá je založená na ilúzii, že ľudia skutočne o niečom rozhodujú. Čo sa týka vzájomného vzťahu kapitalizmu a demokracie, Žižek si kladie otázku: „*Čo keď demokracia, tak ako ju chápeme, už nie je podmienkou a hybnou silou ekonomického rozvoja, ale skôr jeho prekážkou?*“.¹¹

Jednou z najvážnejších výčítiek voči kapitalizmu je to, že niektorým prináša prospech a niektorých naopak poškodzuje. Dôsledkom toho je vznik sociálnej nerovnosti, o ktorej sa už stáročia vedú politické a filozofické debaty. Jej stúpenci ju obhajujú ako niečo prirodzené, pričom existuje aj veľká skupina kritikov, ktorá tvrdí, že štát by mal v záujme sebazáchovy vyrovnávať sociálne rozdiely. Faktom je, že v súčasnosti demokratické vlády v menšej alebo väčšej miere prerozdeľujú verejné zdroje tak, aby niektorí občania neboli úplne vydaní pôsobeniu trhových mechanizmov. Za týmto účelom takisto pristupujú k reguláciám, ktoré obmedzujú ekonomické správanie jedincov a sú v rozpore s princípmi slobodnej trhovej

⁹ PEHE, J.: Kapitalizmus, demokracie a sloboda nejsou synonyma. In Deník Referendum. [online]. 08.02.2010 [cit. 2014-16-11]. Dostupné na internete: <<http://denikreferendum.cz/clanek/1590-kapitalizmus-demokracie-a-svoboda-nejsou-synonyma>>.

¹⁰ KAŠPÁREK, M.: Čínská totalita je budoucnost kapitalismu, šklebí se Slavoj Žižek. In FINMAG [online]. 11.08.2011 [cit. 2014-16-11]. Dostupné na internete: <<http://finmag.penize.cz/recenze/265863-cinska-totalita-je-budoucnost-kapitalismu-sklebi-se-slavoj-zizek>>.

ekonomiky.

Ohrozenie kapitalizmu demokraciou

„Najsilnejší argument proti demokracii spoznáte po päťminútovom rozhovore s priemerným voličom.“¹²

Winston Churchill

Ako sme už vyššie uviedli, všetky demokracie sú kapitalistické a kapitalizmus je nevyhnutnou podmienkou demokracie. História a takisto prax nám však poskytuje niekoľko príkladov toho, ako sa v dôsledku demokratického rozhodovania môžu k moci dostať politici, ktorí presadzujú politiky namierené proti ekonomickým slobodám a proti princípom trhovej ekonomiky.

Paradox demokracie bol predmetom analýzy amerického ekonóma Bryana Caplana. Vo svojej knihe Mýtus racionálneho voliča uvádza, že v demokraciách sú mnohokrát zavádzané a udržiavané také štátne politiky, ktoré väčšinu ľudí v skutočnosti poškodzujú.¹³ Ústrednou myšlienkou B. Caplana je to, že demokracie zlyhávajú v dôsledku toho, že voliči nie sú len neznalí, ale sú doslova iracionálni. Ich neznalosť ekonomických zákonitostí a vplyv emocionálne prízračlivých mylných predstáv sa bezprostredne premieta do výsledkov kolektívneho rozhodovania.¹⁴ Politici sa na rozdiel od voličov správajú racionálne v tom zmysle, že za účelom znovuzvolenia nasledujú ich iracionálne presvedčenie. K najrozšírenejším škodlivým politikám, ktoré deformujú slobodné trhové prostredie, patria napríklad regulácia cien, poskytovanie dotácií alebo daňových úľav vybraným firmám, alebo udržiavanie zamestnanosti v neefektívnych štátnych a súkromných podnikoch.

Ďalším ohrozením princípov kapitalizmu je zasahovanie do inštitútu súkromného vlastníctva. Už zmienené aktivity demokratických štátov smerujúce k odstraňovaniu sociálnej nerovnosti prostredníctvom redistribúcie zdrojov si vyžadujú zásah do majetkových práv a slobôd jednotlivcov. Štáty získavajú zdroje vynucovaním platenia daní, odvodov a rôznych poplatkov od občanov. Tieto finančné prostriedky sú mnohokrát využívané nielen na chod

¹¹ PEHE, J.: Nejnebezpečnější filozof Západu. In Deník Referendum. [online]. 08.02.2010 [cit. 2014-16-11]. Dostupné na internete: <<http://denikreferendum.cz/clanek/11084-nejnebezpecnejsi-filozof-zapadu>>.

¹² CHURCHILL, W.: Talk: Democracy. In WIKIQUOTE. [online]. [cit. 2014-16-11]. Dostupné na internete: <<http://en.wikiquote.org/wiki/Talk:Democracy>>.

¹³ CAPLAN, B.: Mýtus racionálneho voliča. Proč v demokracii vítězí špatná politika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010, s. 15.

¹⁴ Tamtiež, s. 17.

štátu a zabezpečovanie verejných služieb, ale aj na štedré sociálne programy pre konkrétnu cieľovú skupinu – pre určitú skupinu voličov. Uspokojovanie sociálnych nárokov v mene sociálnej spravodlivosti je však často len menej viditeľným kupovaním si voličských hlasov, ktoré vedie k rastu verejných výdavkov a zadlžovaniu.

Výrazným kritikom demokracie je nemecký filozof a ekonóm Hans Hermann Hoppe. Tvrdí, že čím viac zvýšil štát svoje výdaje na sociálnu politiku a verejnú politiku, tým viac boli pošliapané naše práva k súkromnému majetku, tým viac nášho majetku nám bolo vyvlastneného, konfiškovaného, zničeného a znehodnoteného, a tým viac sme boli pripravení o samotný základ vlastnej ochrany: ekonomickú nezávislosť, finančnú silu a osobné bohatstvo.¹⁵ Demokraciám vyčíta to, že spôsobujú neustále zvyšovanie daní, dávajú vzniknúť papierovým peniazom a ich inflácii, vytvárajú neustály rast legislatívy a trvalý nárast verejného dlhu. Podľa Hoppeho ďalej vedú k nižším úsporám, zvyšovaniu právnej neistoty, morálnemu relativizmu, nezákonnosti a zločinu. Kvôli tomu sa bude kvalita života v takýchto spoločnostiach zhoršovať a moderným štátom blahobytu preto predpovedá zánik v dôsledku vlastnej parazitickej váhy.¹⁶

Existencia demokracie teda nie je zárukou toho, že v nej nebudú prijímané politiky ohrozujúce ekonomické slobody a i samotný kapitalizmus. Už v 19. storočí francúzsky politik a filozof Alexis de Tocqueville upozornil na to, že vláda väčšiny sa môže zvrhnúť v tyranii väčšiny.

Alternatívy kapitalizmu a demokracie

V diskusiách o alternatíve kapitalizmu sa často objavujú myšlienky o „tretej ceste“, o niečom medzi kapitalistickou trhovou a socialistickou plánovanou ekonomikou. Berger však tvrdí, že neexistuje žiadna „tretia cesta“ a rovnako tak neexistuje ani nič také, ako „trhový socializmus“.¹⁷ Ak hovoríme o systémoch koordinácie hospodárskej činnosti veľkého počtu ľudí, tak existujú len dva varianty. Podľa amerického ekonóma Milтона Friedmana je jedným z nich centrálné riadenie zahŕňajúce použitie donútenia, čo je technika armády a moderného totalitárneho štátu. Druhým variantom je dobrovoľná spolupráca jednotlivcov, teda technika trhu.¹⁸ Centrálné riadená ekonomika alebo socializmus preukázateľne vedie k neefektivite a

¹⁵ HOPPE, H. H.: Demokracie, anarchie a omyly ekonomie. Alfa Nakladatelství, Praha 2009, s. 84.

¹⁶ Tamtiež, s. 182-183.

¹⁷ BERGER, P.: Kapitalistická revoluce. s. 28.

¹⁸ FRIEDMAN, M.: Kapitalismus a svoboda. Liberální institut, Praha 1993, s. 24.

čo je dôležitejšie, má zhubné vplyvy na slobodu. V reálne existujúcom socializme dochádza ku stálej byrokratizácii ekonomiky a všadeprítomná byrokracia nesmierne komplikuje, ak nie priam znemožňuje prejavy politických slobôd.¹⁹

Napriek niektorým zmieneným negatívam kapitalizmu, je nespochybniteľným faktom, že práve slobodná trhovú ekonomiku posunula ľudstvo na súčasnú úroveň materiálneho a intelektuálneho rozvoja. Novak, ako obhajca demokratického kapitalizmu skonštatoval, že: *„Trhový systém síce nie je utopicky dokonalý a bezchybný, ale je ekonomicky najefektívnejší, intelektuálne najvynaliezavejší a najdynamickejší a je to jediný systém zlučiteľný so slobodou.“*²⁰

Keďže sme kapitalizmus hodnotili meradlom politických slobôd, na otázku, ktorý politický systém ich vie zabezpečiť v čo najväčšej miere je odpoveď jednoduchá. Je to demokracia aj so svojimi nedostatkami. Alternatívami liberálnej demokracie sú len jej hybridné formy, autoritatívne a totalitné režimy. Žiaden z nich neumožňuje občanom plnohodnotnú účasť na správe vecí verejných formou slobodných a pravidelných volieb. Výhodou liberálnej demokracie je to, že nevyhovujúcu politickú reprezentáciu je možné nenásilne nahradiť na konci jej funkčného obdobia. K ďalším znakom, ktoré odlišujú demokraciu od iných politických systémov patrí napríklad existencia právneho štátu, deľba a kontrola politickej moci. Demokracia umožňuje občanom slobodne vyjadrovať ich názory alebo združovať sa a oproti autoritatívnym a totalitným režimom vytvára oveľa lepšie podmienky na zlepšenie ich životnej úrovne. Podľa Novaka, legitimita demokracie nie je daná ani tak tým, že by všetci dosahovali rovnaké úspechy, ako skôr tým, že aj tí najchudobnejší a najmenej úspešní môžu veriť v zlepšenie svojich životných podmienok.²¹

Záver

Názory na to, ako riešiť problémy kapitalizmu a demokracie sa rôznia a zaručený recept ako účinne odstrániť neduhy oboch systémov asi neexistuje. Na problém nadmernej moci nadnárodných spoločností a ich vplyv na rozhodovanie politikov ponúkla Heertzová riešenie, ktoré sa podľa nej aj osvedčilo v praxi. Vychádza z toho, že politici neriadia koncerny, ale koncerny hovoria politikom, čo majú robiť. Preto uvádza, že na docelenie zmeny je najprv

¹⁹ BERGER, P.: Kapitalistická revolúcia, s. 105.

²⁰ NOVAK, M.: Duch demokratického kapitalizmu, s. 101.

²¹ Tamtiež, s. 198.

nutné zmeniť korporácie a politici sa potom pridajú.²² Praktickým a účinným príkladom dosiahnutia zmeny je podľa Heertzovej kombinácia spotrebiteľského aktivizmu a politického protestu.

Demokracie, ktoré majú tendenciu dávať voličom to, čo chcú, zlyhávajú práve preto, že vedú k prijímaniu kontraproduktívnych a škodlivých štátnych politík. Vo svojej analýze demokracie dospel Caplan k tomu, že je lepšie spoliehať sa na súkromnú voľbu a slobodný trh. K rozumnejším hospodárskym politikám by podľa neho viedlo zvyšovanie ekonomického vzdelania stredového/mediánového voliča.²³ To by sa podľa Caplana dalo napr. tým, že volič by k voľbám mohol pristúpiť až potom, čo prešiel testom ekonomickej gramotnosti. Za prijateľnejší spôsob považuje pridelenie dodatočných hlasov jednotlivcom, ktorých ekonomická gramotnosť je vyššia. K zlepšeniu demokracie môže tiež prispieť poskytovanie väčšieho vzdelania voličom a aj to, ak ekonomicky gramotní ľudia väčšou mierou využijú politický priestor, aby priaznivo ovplyvňovali štátnu politiku v danej oblasti.²⁴

Kapitalizmus a demokracia nie sú dokonalými systémami. V súčasnosti nikde nefungujú vo svojej čistej forme a od svojich ideálnych podôb majú ďaleko. Ideály však nie sú na to, aby sa dosahovali, ale aby pritáhovali. Tak kapitalizmus ako i demokracia dávajú človeku slobodu voľby a moc rozhodovať o vlastnom živote a usporiadaní sveta. So slobodou sa však spája aj zodpovednosť. A práve miznutie zodpovednosti je jedným z hlavných problémov dneška, pretože tak občania ako i politici mnohokrát nie sú ochotní znášať negatívne dôsledky svojich zlých rozhodnutí.

²² HERTZOVÁ, N.: Plíživý převrat. Globální kapitalismus a smrt demokracie, s. 140.

²³ CAPLAN, B.: Mýtus racionálního voliče. Proč v demokracii vítězí špatná politika, s. 17.

²⁴ Tamtiež, s. 279 - 281.

Zoznam použitých zdrojov

- BERGER, P.: Kapitalistická revoluce. Archa, Bratislava 1993
- CAPLAN, B.: Mýtus racionálního voliče. Proč v demokracii vítězí špatná politika. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2010
- DAHL, R.: O demokracii. Portál, Praha 2001
- FRIEDMAN, M.: Kapitalismus a svoboda. Liberální institut, Praha 1993
- HAYEK, F. A.: Cesta do nevoľníctva. Nadácia F. A. Hayeka, Bratislava 2001
- HERTCOVÁ, N.: Plíživý převrat. Globální kapitalismus a smrt demokracie. Nakladatelství Dokořán, Praha 2003
- HOPPE, H. H.: Demokracie, anarchie a omyly ekonomie. Alfa Nakladatelství, Praha 2009
- CHURCHILL, W.: Talk: Democracy. In WIKIQUOTE. [online]. Dostupné na internete: <<http://en.wikiquote.org/wiki/Talk:Democracy>>
- KAŠPÁREK, M.: Čínská totalita je budoucnost kapitalismu, šklebí se Slavoj Žižek. In FINMAG [online]. Dostupné na internete: <<http://finmag.penize.cz/recenze/265863-cinska-totalita-je-budoucnost-kapitalismu-sklebi-se-slavoj-zizek>>
- NOVAK, M.: Duch demokratického kapitalismu. Občanský institut, Praha 1992
- NOVAK, M.: Filosofie svobody. Vyšehrad, Praha 1998
- PEHE, J.: Kapitalismus, demokracie a svoboda nejsou synonyma. In Deník Referendum. [online]. Dostupné na internete: <<http://denikreferendum.cz/clanek/1590-kapitalismus-demokracie-a-svoboda-nejsou-synonyma>>
- PEHE, J.: Nejnebezpečnější filozof Západu. In Deník Referendum. [online]. Dostupné na internete: <<http://denikreferendum.cz/clanek/11084-nejnebezpecnejsi-filozof-zapadu>>